

כשמוסר ורגש נפגשים

האם צדקה הניתנת מתוך חמלה נחשבת לצדקה במעלה נמוכה או שמא גבוהה? על הדילמה המוסרית בעקבות קאנט והרב יהודה עמיטל

בשבוע שעבר ניסיתי להציג לפניכם את עקרונות האוטונומיה, שבו ראה הפילוסוף הגרמני הגדול עמנואל קאנט את יסוד המהות של המוסר. למדנו מקאנט שאנו חייבים לשמור את ציווי המוסר לשמם, שלא על מנת לקבל פרס או עונש, לא בידי אדם ולא בידי שמים. יתרה מכך, מקור החיוב של המוסר נמצא במוסר עצמו, ולא בגורם אחר מחוצה לו. מסקנה מיידיית: אם אנו מקיימים את הציוויים המוסריים מפני שהם מצוות האלוהים, כמנהג היהודים, המוסריות פגה, נעלמת. הושהה כך הוא אכן שומר חוק אך אינו אדם מוסרי.

כדי להבין את טענת קאנט, נתאר לעצמנו אדם הנותן צדקה כדי לרומם את שמו. במקרה זה, שיקולים אנוכיים מתערבים בקיום הצדקה ופוגמים בה. האדם חייב לעשות צדקה מפני שזוהי חובה מוסרית המחייבת אותו, ותו לא. נפלא!

אך עתה הבה נשוב אל נפש של נתן הצדקה. נניח שהאדם נותן צדקה מתוך חמלה בראותו "אחר" המתייסר בעוני; כאן כבר התערב היצר הטוב. אך הנה השאלה הוורת. האם צדקה הניתנת מתוך חמלה נחשבת כצדקה במעלתה הגבוהה, או שמא עדיין לא ייחשב הרביר למעשה מוסרי נעלה? לפי קאנט, כאמור, פעילות היא מוסרית אם היא מודרכת אך ורק מתוך כיבוד החובה המוסרית, בעוד רגשות ומוטיבציות אחרות אינן אלא יצרנים הפוסלים את המוסריות. נתרם זאת לעבדית: לפי קאנט, יהודים השומרים את מצוות ה' אינם יכולים להיות מוסריים.

לעשות דברים מרצונו

הרעיון מתבסס על דברי המהר"ל בפירושו לרש"י (גור אריה ב, כב) על הפסוק (שמות כב, כד): "אם פסח תלך את עמי את העני עמך לא תהיה לו כנשמה". על "אם" זה ורעל שכמותו בשני מקומות נוספים) תמרו הכתובים – הרי "אם" פירושו "במקרה ש", כלומר ה"אם" מגדיר תחום שהוא רשות. הכיבוד? הלא חובה להלכות לעני? והנה המהר"ל נותן תשובה פרדוקסלית: "יש לפרש מה שכתב לשון 'אם' איך על גב רחובה הם, מפני שאם יעשה מחובו כאילו מקיים גזרת המלך – אין הדבר לרצונו להקב"ה". האדם חייב לעשות את הדברים האלה "מרצונו".

המהר"ל מיישם עיקרון זה גם לגבי מצוות נוספות, וכדי להדגיש אוסיף לדבריו את המילה "רק". "ורק כשיעשה [האדם] מרצונו הוא [הקב"ה] מרצונו... אם הלווה כסף כאילו מקיים גזרת המלך אין זה מצוה, כי צריך שיהיה מצוות הלואה מרצונו בלב טוב". המהר"ל מפנה אותנו לפסוק נוסף: "כדכתיב אף בנתינה (דברים טו, ז) 'נתון נתון לו... נתתה לו'. נתת לו, יפה: התורה מצפה ממך משהו נוסף: 'אלא ירע לך לבך'. היא מצפה שלבך תתייחס לטוב, שיוודה עם עומקה של המצווה, ולא רק למצוותיות שבה.

הרשו לי עתה לחזור להתחלה. אייכמן ראה בעצמו מעין תלמיד של קאנט. האם קאנט אדוארד על משהו מהתנהגותו? קאנט וכה להתקפות ולהגנות מלומדות. אני מבקש להעלות כאן כיוון אחר, שאולי הגעתי לא בספקולציות פילוסופיות, אלא בהרגשה של מעין אבל וכעס על מחיקת היצר הטוב מהפילוסופיה. אכן, משוכנע אני שההטא היסודי במערכת הפילוסופיה של ההגות הגרמנית שאפשרה את השואה נעוץ במחיקת היצר הטוב – הרגשות המוסריים, ובצורה פרדוקסלית גם הרגשת הרוע והיצר הרע. דבריו של אייכמן במשפט: "מקאנט למדתי את חשיבות קיום החובות". המילון הבסיסי של היחסים המוסרתיים נהרס. או אז נמחקת כל הרגשה של הורהות עם הכאב והבכי של האחר. הרגשת ה"חובה" דחתה כל יחס של רחמייה כלפי הרוע, ומכאן נמנעה האפשרות לשמוע את הכאב ואת הבכי של האחר, נאטמו האוזניים לצעקות הסבל של ילדים הצועקים "ראטעוועט, ראטעוועט" – הצילו, הצילו – כדבריו של הרבי מפיאסצנה שנהרג בשואה (אש קודש, חוקת, 1942).

אבל לאיגוד, כך נראה, דווקא יש. הוא מכיר במציאות פשוטה: לפעמים אנשים לא מרגישים את מה שהם אמורים להרגיש. יש אמהות שלא אוהבות את ילדיהן. ויש נשים כמו מרגרט, שלא מרגישות צורך בבצע אל בילדיהם. כולם חריגים לפעמים מהמודל, כולם זקוקים לעזרה. איך ניכזל? ככל הנראה לא בהתעקשות על תבנית. מרגרט מתייסרת שנים ארוכות על חוסר ההתאמה שלה למודל הנשי. אחתה, בעלת המשפחה, מתייסרת על בעיות בהתאמתה למודל האימהי.

במודל הטבעי באמת, והפחות מנותן, שתיהן פשוט משלימות האחת את צורכי השנייה. אף אחד לא היה חולם, בשם טובת הילד, לעקור אותו ממשפחתו הגרעינית, הייתה לו דוה שאוהבת אותו. הוא היה צומח אל כיוון האהבה והחום כמו צומח בכיוון השמש. נראה כי הכלל הראשון ברפואה מתאים גם ברפואת הנפש. פרימוס נון נוקרה. קודם כול אל תזיקו.

נזקי הניכור

לאחר כמה שנים אצל מרגרט, דמיאן מוחזר לבית אמו. אבל הנוק כבר נעשה. הוא לא מרגיש בבית, ואין לו רגשות טבעיים של בן ואח כלפי בני משפחתו. את המודל לחיקוי שילווה את חייו הוא מוצא דווקא בקולנוע. הוא ואחיו צופים בסרט "רוקי" ומאמצים את מודל הסרט: רוקי והמאמן שלו. אריון, האח, בתפקיד המאמן, ודמיאן בתפקיד המאמן. כך הם מבססים את החיבור המחדש ביניהם. חיבור מחדש בעייתי יותר, וקשה יותר לקריאה, הוא החיבור של דמיאן לאחותו קתרין. הוא גדל הרחק ממנה בשנים הקריטיות. כשהוא חוזר הביתה הוא רואה בה אחותו. אפשר לכעוס על אוגדן על ההליכה למחוזות האלו דווקא. אפשר להיגעל. אפשר להאשים אותו בטלנובליות. הכול נכון, אבל אי אפשר להתעלם גם מהאמת הפשוטה: אח שנותק ממשפחתו לשנים ארוכות ואז נמשך לאחותו זה לא "לא טבעי". בדיקו להיחפ. זו תגובה טבעית שמתאפשרת בעקבות מצב לא טבעי.

דמיאן יתברר וימצא, בסופו של דבר, משפחה שאיתה הוא מרגיש בבית. בקרב אנשים דומים לו הוא ירגיש לראשונה בחייו, אוהב ושייך. דמיאן לא ייחודי בזה. כולנו יתומים ומהגרים, ומחפשים לחזור אל הבית שמעולם לא היינו בו. הוא ייחודי בזה שהניסיון הטכני להעניק לו מודל משפחתי מופשר צרב בו צלקות שמנעו ממנו, בסופו של דבר, להגיע הביתה.

בגלל עברו הוא נאלץ לוותר על המשפחה הנפשית שהוא מוצא, וזו הטרגדיה האמיתית.

לא אימא שלי

תומס ה' אוגדן
מאנגלית: יואב כ"ץ
עם עובד, 2018, 318 עמ'

תשובות // 1. כנרת / **2.** מספר השחקנים הזרים במשחק / **3.** מלחמת ששת הימים / **4.** מלחמת טרויה / **5.** פגישה שקובע עבריין כדי לטמון מלכודת לעבריין אחר / **6.** הניגון מתוך "בלדה על סוס עם כתם על המצח" / **7.** ראיית חשבון / **8.** נחש מי? / **9.** הרב ד"ר יצחק ברויאר / **10.** דליה רביקוביץ' / **11.** אלפא רומאו